

բնական հետեւութեամբ — որովհետեւ ամեն բառ չէր կրնար մեկնուիլ, ուրեմն ընդհանուր շէնի կանոնները, ինչպէս ընդհանուր լեզուագիտութեան համար մինչեւ հիմայ ըսելը, թէ՛ ձայնաւորաց են թէ՛ բացառականներս փոփոխութեանց երեւոյթին այսօր իրականութիւն է, նոյնպէս իրաւութիւն է աննոյց մէջ տարած պատմութիւնն, որ չի կրնար ամեն բառի համար որչա՛ռ և հասարակականներով կաշկանդուիլ: Նոյն իսկ այս հնչփոխութեան պատճառներուն նկատմամբ անմիաբան են՝ ինչպէս յաջորդ տղերուն մէջ պիտի տեսնենք, լեզուագէտները:

Դ. Հնչափոխութեան պատճառները:

Հնչափոխութեան պատճառներուն նկատմամբ շատ տարբեր են կարծիքները: Ոմանք պարզօրէն շարաքաղածին (կլեմայն) աղբեղութեան կը վերագրեն. այնպէս որ բարբաղաւառի մը լեզուն հարկ է որ թիւ շատ բրտութիւն ունենայ համեմատութեամբ հարկ տեղերու լեզուին: Այլմոյշի աղբեղութիւն կարելի է ընդունիլ, բայց ոչ ուղղաթիւ կերպով: Այս երկու տեղերուն լեզուաց մէջ եղած հնչական տարբերութիւններն ասիկ հոգեբանական են քան բնախոսական. վասն զի կլեման եւ անոր հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող աղբիւր եղանակն, բնութարարութիւնը եւ՛ մարդու բարքն ու վարքին, սովորութեանց եւ հնչման յագաւորութեան վրայ կրնան ազդել, նոյն իսկ լեզուին վրայ ալ անտեղի մը աղբեղութիւն կ'ունենան. բայց ինչպէս ըսինք՝ անուշիկ կերպով: Ուշադրէ՛ կերպով ազգած կ'ըլլար եթէ զարծաբանաց կազմութեան մէջ փոփոխութիւն մը յառաջ բերէր:

Աւելի մեծ պատճառ մը կը համարուի՝ մարդուս ի բնէ դիւրագործութիւնը, որով երկու հնչումն ներքին գծաւորագոյնը, ինքուր միշտ կը թողաւի — կամ զանէ ճիշդ մը կոյ ձայնը, եւ դիւրագոյնն աւ կախողը կը պահուի: Աւելի գծաւորագոյն կը համարուի հեռագոյն զօրծ արաններու միջոցաւ եղած հնչումներն. օրինակի աղաղակ, կոկորդական գրեքը քմականներու փոխելու եւ նոյն իսկ քմականներն լեզուականներու շրջելու ճիշդ մը կը նշմարուի խոսելու ատեն: Բնական է ուրեմն որ շրջմանակն կամ ատամնական հնչում մը յառաջ գոյ կ'ուրդաւանենք, բայց ոչ հակառակն ալ: Սակայն այս դիւրագործութիւնն ալ լեզուին չի կրնար մեկնել հնչմանց փոփոխութիւնները. վասն զի կան համազգէի լեզուներ, որոնց մէկ բառին մէջ՝ խիտ գիրը կը պահուի եւ ուրիշ բառին մէջ կը կորսուի. եւ կամ կախող գիրը կը փոխուի եւ խիտը կը պահուի:

Լատաղոյն կարծիքներէն մէկն է՝ Լոււնու պարզութիւնը մէջ արեւել հնչափոխութեան պատճառը: Թե՛ բնական են թէ՛ գրական լեզուին մէջ միշտ կը նշմարուի շանք մը՝ լեզուն պարզելու, եւ ճիշդ մը՝ աւելի շուտաւ եւ լուստար կերպով իւր գաղափարներն յայտնելու, որով ոչ թէ կոյր բնագոյնն մը, այլ բանաստար մարդուն կամքն ասիկ յերեւան կ'ըլլէ: Բնականապէս՝ խոսելու պարզ մեքենայ մը չէ մարդս, կամ գերի՛ խոսելու:

զարծարաններուն, այլ տեղ: Ըստ անգամ մարդուս կամքն է որ կը փոխի իւր լեզուն, իւր լեզուին մասերը — ձայնն ա հնչումը. կը պարզէ գանձուն եւ կ'ենթադրէ այնպիսի փոփոխութեանց, որ զօրս կը մնան պարզ մեքենայի մը որոշեալ սահմանի շարժումներէն: Ուրեմն եթէ հնչափոխութեան ճիշդ պատճառն օրենքը, հարկ է որ բացառական շարժառիթներ ենթադրենք: Հնչափոխութեան վրայ կ'ազդեն օգտարմնի աղբեղութիւն, քառահնչութիւն, արագ կամ դանդաղ խօսիլ, պատշաճութիւն, օտար աղբեղութիւն, քաղաքական եւ ընկերական աղբեղութիւն, կրթութիւն, գրագիտութիւն եւն, օրենքով սմանք բնութարար եւ օմանք բարոյական նկարագիր ունիլ, եւ երբեմն կ'ենթադնեն լեզուն եւ երբեմն կը պահպանեն: Այսպիսի բացմագոյնի շարժառիթներու աղբեղութեան ասի ամեն խառնած լեզու փոխութեան կը կրէ, այս փոփոխութիւնը կ'այնքի գրաւորի մէջ ալ, եւ յառաջ եկած հնչական փոփոխութիւններն օմանք կը մնան եւ օմանք զարմեալ կը կորսուին եւ այլեւայլ գաւառականներու մէջ ժամանակաւ վերադառն քննուց կ'առնան:

Բ. Նշանակութեան փոփոխութիւն:

Եթէ բառերն իրենց ստուական աւ հնչական մասը կը փոխեն, կ'այլայլեն — ինչպէս նախնիաց գլխուն մէջ ըստ բառականի աղապարտեցաւ —, բնականապէս այս հնչական փոփոխութիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ բառերուն կազմով մասնիկ կորսուելով՝ այն մասերուն հետ կապուած նշանակութիւնն ալ թիւ շատ այլայլ են. փոփոխութեան ենթադրութիւն: Բառերն իրենց նշանակութիւնն ալ, իմաստն ալ կը փոխեն: Այս փոփոխութիւնն ասի իւր պատճառները. եւ այն է միայն պատճառն որ կրնանք շատ քիչ բառերու նախնական նշանակութիւնը գտնել, եթէ պատմաբանօրէն մինչեւ անոնց կազմութեան ժամանակը շարունակենք մեր քննութիւնը: Մտածանալ թէ այս նշանակութեան փոփոխութիւնը կը կազմէ բառերուն ներքին կեանքը, իսկ ստուական եւ հնչական այլափոխութիւնները կը կազմեն քառերուն արտաքին կեանքը, երեւոյթը: Այս երկուքն այնպէս իրարու կապուած են, որ կրնայ բառ մը բոլորովին իսկ փոխել իւր հնչական մասն եւ նոյն պահէլ նշանակութիւնը, եւ զարմեալ պահելով թիւ շատ հնչական մասն անփոփոխ, նշանակութիւնը փոխել: Բայց միշտ այս երկու երեւոյթներն ալ փոփոխակի կ'ազդեն իրարու վրայ: Ըստ լեզուագիտական օրինաց փոխած է հայերէն Գրք բառը (գերմ. Werk, նոր պարսկ. vars[idan] գանգ. vareza, յե. ξργον) իւր նախնական ստուական աւ հնչական մասը, բայց թիւ շատ պահէլ եւ իւր նշանակութիւնը. իսկ ընդհանրականաւ նախնի բառը (փոխառեալ պարսկերէնէ) պահելով իսկ իւր հնչական նախնին ձեւը, փոխութիւն կրած է նշանակութեան մէջ, վասն զի նախնի պարսկերէնի մէջ կը նշանակէր պարսկ. յարաւ իսկ առ մեզ ասան է (որսի) կտորած: Թե՛ն, շատ աս թերմ են երկու գաղափարներն, բայց յաջորդ զարբերութիւն ընդհանրովին իսկ թող արուած է օրօք, երկէ՛ նշանակութիւնն, եւ ամեն կտորածի,

մանաւանդ պատերազմի մէջ կ'ընդունէր անհոգիորէն նախկին Գործել (Համեմատել Բուզանդ, էջ 51) "Ահ մի մեծ ինչ նախկին քորդ կոտորածը" — "Բազանդ" գործած էր նորա նախնին (Պնա) երկնէ, այլ. 1828. Վենետ. էջ 152. — "Իսկ կորովի վարդան իւրովը քաղ նիզակահեղքն ոչ սակաւ նախնին ի տեղումն գործեց. . . (Անդ. էջ 208) Այսպէս նաեւ Դաւիթի բառը որ միշտ լը բանի մը փոփոխութիւնն ունենայ կ'ընտանակէր մասնաւորութեան հարազատ ժամանակ, հիմայ կ'ընտանակէր Դիւղ Բերի եւն. Այս օրինակները զիւրաւ կ'ըմբռնուին, ժամն զի նորազոյն կազմութիւն ունին, այսինքն հապարհներ հարկեր տարւան է ասոնց հետեւիւրը. բայց զեզակներ թերեւս այս պարզ իրողութեան մեր Տաւառութիւնը տալու, եթէ Ժագուսմէ մինչեւ անձնաօթ կամ անհշտատի ժամանակներն իյլէ. Չնից կրնար Բուզանդի՝ առած առաջադասութիւնն բնութիւն՝ երեք բառին նկատմամբ, զոր կը համեմատէ յն. πρὸς πρὸς, տ. priscus եւն. անկեր. այլ աւելի համարուած ենք՝ Meilletի հետ (տ. Revue critique XXX, 22) ընդունելու որ հայերէն բառ մըն է երեք, Թագուս — քահանայ — աւագ-երեք, նշանակութիւնն փոխ առնուած է presbyter բառէն. սակայն այս երեքը հարկ է որ հին ձեւ մ'ունենայ իբր *arais-ա կամ *eraisa, որ ամփոփելով ու փոխաւորով եղած է երեք, եւ որուն ճիշտանակաւն գարեբու մէջ "քահանայ, նշանակութիւնն աւելցուած է. Արարութիւնն է որ ստեղծած է այս նշանակութիւնը. յիշէ իւրաքանչիւր գաղափարի համար նոր բառ մ'ունենայինք, որ հարաւի փոքր բառակն իւր ըլլար այս բառերին համադրման ամփոփել իւր մէջ. եւ կամ պիտի սովորեկները պարզ գաղափար մը բացատրելու համար այնպիսի գարեբուսներ գործածել, որ եւ ոչ խոստն պիտի կարենայ լուստու կերպով բերանել իւր բառը, թող թէ լաղը, ինչպէս որ արտեւաական ծածովով իւրաքանչիւր բառն ստեղծած ենք, նոյնպէս բառի մը իւրաքանչիւր նշանակութիւնն ալ — քահանայութիւնն — ինչով կը բաղանայ, ինչ է այս արտեւական կերպը. յիշէ ուղենք այսօր նոր բառ մը հնարել եւ անուանել իւր մը, կը քննենք այս իրեն քանի մը յատկութիւններն եւ այս յատկութիւններէն մէկ հառաւ որ կրնայ պայծառ կերպով մեր աչքին առնելը բերել ամբողջ, կ'աւանդէ իբր հիմն եւ այս հիման վրայ կը հաստատենք մեր գաղափարը, միշտ ուշադրութիւն բերելու որ նոր կարգաւած գաղափարական բառը ճշգիւ համապատասխանէ իւր աւարկային. Օրինակ մը. պատերազմի ժամանակ կ'ուղենք թշուաւ այն շարժման, գործողութեանց, զորով թշուան վրայ որոշ գաղափար մ'ունենայ, եւ բազմաքան լաւ ունենայ. արդ ինչպէս ամսմաններն այն մարդն որ մեզի կարուր Երեմիս հոգի, մասակարարէ, եթէ պարզ կարել որ բերելու վրայ խնդիր ըլլար, լըբերէ կամ լըբերէ կը գահայտներ զմզ, բայց կ'ուղենք

որ լըբերելն աւելի ստոյգ մէկը կատարէ այս պաշտոնը, եւ կը կարմնը լըբի բառը իբր՝ բարեւանդ — հագացող (եւ ոչ թէ՛ լաղ եւ անանդ)։ Ժողովրդեան մեծն որոշել կ'ուղենք, ուրիշներու լուսնեցած մէկ յատկութեամբ կը նշանակուի զինքը եւ կ'ընտելէ թագ-ա-կիր — Խեղաւոր, այսինքն անձի մը՝ ժողովրդեան զուտ անցնիլը կ'ուղենք իմարդնել՝ Խեղաւոր թագը կը հնարենք։

Եթէ բառերու յատկութիւններն ընդհանրացնենք, իւրաքանչիւր բառէն նոր իմաստ նոր նշանակութիւն մը կրնանք հանել, որ. լատ. ad ripam venire — եղիւր գալ, միակնային կը գտնենք իտալ. arrivare, գլ. arriver "հասնիլ" նշանակութեամբ։ Այս վերջոյնեալ յատկութիւններն կրնանք ընդհանրացնել մը բառի մը նշանակութեան պատճառ. ալ. բայց կրնանք ընդհանուրն ալ մասնաւորել, որով մարդկային լեզուին մէջ նոյն արդիւնքն յառաջ կու գայ. եւ զարմամանք է՝ այս նկատմամբ այլեւայլ ազգաց լեզուներու ալ յայտնուի, որով մարդկային լեզուին մէջ կենդանեաց մէկ յատկութիւնն՝ իտիւ չկարենայ (անհոստ, անքան, անհոստ) կը գործածենք՝ բովանդակ կենդանիներն նշանակելու, իսկ ընդհանրապէս արդի յանձնարի մէջ մը եւ նոյն յատկութիւնը, այսինքն անհոստ, անհոստ ըլլալը կը արուի միայն ինչ. եւ ըստ այսմ ինչ կ'անուանուի արդի յանձնարի՝ ԱՅՕԴՕՄ — անբեր։ Երկուսն որ ժողովրդեանն առեալ ամեն թիւաւոր՝ Խուլն (— որ կը թռչի) կ'անուանենք. Առաջին տեսութեամբ անկարելի կ'երեւայ ընկնել բառին անեցած — կեանքն իսկին ճանչնալ, բայց այս բնիկ հայերէն բառը՝ թէպէտ շատ այլակերպութիւն կ'աւել, սակայն զիւրաւ կրնանք՝ վերջոյնեաներն աչքի առնելու ունենալով, մեկնել։ Ընկնել բառը նախամասնաւորական ժամանակներն կուլէ է որ ընկնել գտնել, այսինքն ընդ-բառ-էլ, գուճն — ծածղիքն առն առնուլ. Գուճ բառն ունիւր արդէն մասնաւորութեան մէջ ("ոյնաբը" . . . յորժամ է գուճ հարկանիցին, գուճալին ասուն ընդ պարտին ժողովն)։ Կերպի Աղբառն զբացալ ըստիւր սակի գարեան լեզուով թարգմանուած ծածղանք մէջ՝ "որ կայր է գուճն կ'ընդունուց իւրոց. . . Առաւանձաւուչ, ալ. Ձահալ. 4 Լար. էջ 152. "Ի գուճն եւս անկարելի" Բուլ. Մեկ. Մատթէի. Ա. Լար. էջ 391 եւն.՝ Աղ. թշնամիքն Կաթին պարկեղծներու եւ գուճով (ծածղալ) վրան կրիւրու գործողութեան ընդհանրացած է ինչպէս անհոստը. Գուճալար.՝ Այս մասին անհամար բառեր կրնան իբր ապացոյց յառաջ բերուիլ ամեն լեզուէ։

¹ Վիեննայի Միտիթ. մասնագիտ. Թի. 231 մեղապար. էջ 80։

² Առաւանդ էր արդի մասնաւորութեան "գլխան. Կրմարման յերկն է գուճն արարեալն առաւ թիւնը, անհ Լատարմարայի, ալ. Վենետ. էջ 88։

³ Ընկնել — ընդ-գուճ-էլ ասոյց մեկնութեամբ կը խախտուի հին հայերէնի մը առածն՝ Ծուլ (իբր պարսի. Կեկ, Ծուա, կոր եւն) նշանակութեամբ. եւ փոխ գտնուէ զոր. Հիւրանիքն իբրկանութեան մէջ պակաս բառ մը կ'անշուշտ. Այսպէս կ'առնուած է ընկնել (— ընդ-կրակն) բառը. առաւանդներ իրերգական զրկն առնել է Վիեննայ.

Բայց ամենէն աւելի կը փոխէ բառ մը իւր նշանակութիւնն այլ-թանօններով, որ ճարտասառ նախաճ, յոստուի ձեռք մըն է. աղբիւնները պատճառի տեղը գործածելով, պատճառը՝ աղբիւնի տեղը, պարունակողը՝ պարունակութեան տեղ եւ հափառարը՝ Այսպէս այլընտանութեամբ գործածուած բառի մը նշանակութիւնը՝ գարձակը կրնայ փոխաբերութեամբ ընդարձակուիլ, եւ նախնականէն բոլորովին տարբեր մը նշանակել։ Այնչափ կ'ըսուէր յառաջ միայն աշտի միտքով, յետոյ՝ աշտով սկսած գրած նշանակութիւնը՝ բայց իրական արժանի մտքով շինուածը. իսկ ամենէն վերջը՝ աշտով (գրած) սկսած ամեն տեսակ օրով նշանակել։ Եւ այս շատ յայտնի էր տեսնելու գրագիրներն լեզուի մէջ, ուր argenti բառը՝ գրած, ստակ ալ կը նշանակէ, թէպէտ սակի ըլլայ, թէպէտ թղթէ, իսկ Աստորիա քաղաքի (Guident) (սակի) կ'անուանուի արծաթէ նման թղթէ գրածը։

Աղբիւնը պատճառի տեղ եւ ընդհափառակն պատճառն աղբիւնի տեղ տանուլ, գրեւորութեամբ բայցաւ մէջ շատ սովորական է. ինքրէլ բային բառն նշանակութիւնն է փութել, արնել (հմտ. ի խփել չլիւ) բայց գործածութեամբ յառաջ կ'գտնուի աշտի, աշտի նշանակութիւնը, եւ գործանալի է, իս. cercare, գգ. chercher բառն ալ, որ ըստ կազմութեան բոլորովին տարբեր է հայերէն ինքրէլ բառին տուգործական տեսակետով, մի եւ նոյն կերպով փոխած է իւր նշանակութիւնը՝ իս. circitare չըլիւ ի խփելու կազմութիւնն ունենալով հանդերձ։

Ուրեմն բառերու կենդանի մէջ նշանակութեան փոփոխութիւնն յաճախապէս կը տեսնուի մին է. եւ թէ՛ այսպիսի փոփոխութեանց ժամանակ նախնական նշանակութիւնն երբեմն բոլորովին իսկ կը փորսուի, բնու գործանալի չէ, քանի որ միջադարեալ նշանակութիւններէն շատերը շատ անգամ անգործածական ըլլալով կը գոստանան, կը մուցուին, եւ նորերը կը կատարեն հնոյն պաշտօնը։

Բայց կայ տարի պատճառ մըն ալ նշանակութեան փոփոխութեան։ Ինչպէս որ մի եւ նոյն բառին շատ մը զատ գործածութիւն եւ առանձնէր կու տանք, նոյնպէս ալ մի եւ նոյն այլեւայլ նշանակութեանցը համար տարբեր տարբեր բառեր կրնայ սահմանել, նախ՝ լեզուն, եւ երկրորդ՝ գործածող այն հասարակ. Յովորտար հաւանիլ կը համարուի իսկ նախաճ, սակայն համանիլ եւ միայն ընդհանուր գաղափարը բացատրելու տեսակետով, իսկ ժամանակն գործածութեան մէջ շատ կը տարբերին ընդհանուր գաղափարէն։ Երկրորդ բառին իբր համանիլ կրնայ նկատուիլ ահ, օտարոգէտ, զուգոտ, օտարոտ, զուգարտիտ եւն։ Բայց ոչ դը պիտի ուզէ — ապահովարար — հաստատութիւն այս բառերը մի եւ նոյն ըլլան, այլ փոքր ի շատէ կ'եղանակարեն երկնիլ զգածուան։

Յայտնի էր տեսնուի մինչեւ հիմայ ըստանուններն որ բառերու նշանակութիւնները կրնան բազմապատկուիլ, ճիշդաւորուիլ, բայց կրնան նաեւ

ամփոփուիլ, սեղմուիլ եւ տարի նոյնանիլ բառերու անցնիլ։ Այս վերջին գեղար կրնայ լուսաւորել թէ ինչպէս լեզուն մը արդիւնաբերական բառն իսկ կրնայ երբեմն այնպէս ցրուել իւր բառն նշանակութիւնն տարիլ բառերու վրայ, որ կը սկսանայ այս տարիլ բառի տեղին շատ գործածուիլ, արդ կը մուցուի նախնական բառը։ Այս կը պատահի երբեմն, երբ տարբեր մի կու գայ կը մտնէ լեզուն մէջ, կը հաստատուի եւ բառն աւ հարաւոր գտար մուցանել կու տայ։ Եւ կայ տարեգը լեզուն մը՝ որ տարբերուել ոյժն զգացած ըլլայ եւ իւր ընդի բառերը զգացած ըլլայ տարածական անցնալի։ Բայց այսպիսի ընդի բառերու եւ նշանակութեան կորուստիլ եւ նորագոյն եւ տարբեր բառերու երեւմանը հարկաւ աղբիւն լեզուայ հաշտութեան նմանութիւնը կը խաթարի, կը փորսուի, եւ որչափ իրարմ հեռանան ժամանակաւ աւ տեղան, նոյնչափ կ'աւտարանան իրարմ։ Լեզուայ մէջ գաղաւ չկայ, ամեն բան կը փոխուի, կը հեռանայր կ'աւտարանայ։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ՄԱՆ.

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՓՈԳՂԱԿՈՐՈՅ ԵՐԱԿԱՆ ԱՐԻՐԱՆՈՅ, ՆԻԻԹԻՐ ՊԵՏ-
ՄԻԹԵՆ ՀՆՈՅ ՄԻՋՆԻԿԵՐԵՆ ՄՈՏՆԵՆԻՐԻԹԵՆ
ԸՅ ՀՈՅԳԵՆ ՆԻՊ. ՄԵԹԻ

(Շարունակելի)

Հայոց քով անգիր դպրութեան գտնուիլը պարզուիլն ետքը բնականաբար խնդրի կ'ըլլէ թէ ինչ շափով ազգած է այն գրաւոր յիշատակարաններուն վրայ, Մասամբ մեր այս խնդրին նկատմամբ կ'ընդունին Հայք որ առական գրականութեան գրաւոր յիշերը կախուած ունին բերանացիներէն կամ անգիրներէն։ Այսպէս Հ. Ղ. Յովնանեան՝ որ ամենէն աւելի զբաղած էր առական հետազոտութեանը, կը գրէ՝ "միայն կայ տարբեր յիշատակեալ իրեն հեղինակ առական" Արարան անուամբ վարդապետ ոմն, որ հաւանաբար ի գիր առած է առականոր առական ի բերանացի տողովդրեան լրաններէն, որը առկա անելով եւ բազմապատկելով՝ այժմու հաւաքածոյից մէջ մինչեւ ի մեր ձեռք հասած են, ղայն որ այն "Արարան ոմն, մեղի այժմ տնտիւ թէ իւր ժամանակին հաշտ կաւոր Արարան Այգեղեան, որուն առական հիմնական աղբիւններուն կարգը գնել նաեւ անգիր տողովդրական դպրութիւնը հարկ չկայ։

«Հետազոտութիւնը» Բ. 275. տես «Հանգիտ» 1890, էջ 250, 255։

որուն գեղեցիկ օրինակն է՝ Եր-անիւ, կատարեալ՝ Եր-կալու։